

De jyske Granitkirker, særlig de paa Mors.

Foredrag af Architect F. Uldall ved det Kirkehistoriske Selskabs Møde
den 20de Juli 1898.

Høitærede Forsamling!

Det vil vistnok være de fleste af Tilhørerne bekjendt,
at der kun haves meget faa historiske Efterretninger om

Opførelsen af de ældste, jyske Granitkirker. Vi vide, at Domkirkerne i Ribe og Viborg paabegyndtes i den 2den Fjerdedel af det 12te Aarhundrede. I den førstnævnte Kirke er det imidlertid navnlig kun til Soklerne, Portalerne, et Parti af den vestre Façade og tildels til Pillerne med deres Buer, at den hugne Granit benyttedes, medens den væsentlige Del af Murene reistes af vulkansk Tuf, der hentedes fra Rhinlandene. Fremdeles vide vi, at Gjellerup Kirke ved Herning opførtes i 1140, hvilket Aarstal findes paa Tympanon af den søndre Portal. Dette er ogsaa det eneste Aarstal, vi finde hugget i de gamle, jyske Granitkirkers Mure, og det er derfor et vigtigt Holdepunkt. Ved Opførelsen af Domkirkerne i Ribe og Viborg benyttedes indkaldte Kunstnere og Haandværkere, og disse have da uddannet en Skole af danske Stenhuggere, der byggede Landsbykirkerne rundt om. De store Domkirker have derfor udøvet en betydelig Indflydelse paa de mindre Kirkers Architektur, der i mange Tilfælde er paaviselig.

Den almindelige Grundform for vore Kirkebygninger var et Langhus med Chor, der havde flad Gavlmur mod Øst. Ved adskillige af Kirkerne, navnlig de større, sluttede der sig en Chorrunding (Apsis), hvori Høialtret havde sin Plads, til Choret. Kirkerne havde imidlertid sædvanlig flere Altre navnlig ved Siderne af Chorbuen, hvor vi undertiden endnu se Alternicherne i Muren vendte mod Langhuset. I Reglen fandtes 2 Indgange lige over for hinanden, den søndre for Mændene og den nordre for Kvinderne; af disse var den førstnævnte sædvanlig den rigest udstyrede. Foruden de nævnte havde Kirkerne undertiden en 3die Indgang for Geistligheden paa Choret, især paa dets Sydside. Vinduerne vare forholdsvis faa og høitsiddende samt undertiden forsynede med Glasmalerier, saa det kun var et dæmpet Lys, der trængte gennem dem. Langhus og Chor dækkedes af et Bjælkeloft, men Apsis var forsynet med en Halvkuppelhvælving, hvorpaa ofte var malet Christus velsignende Menigheden og omgivet af

Evangelisterne, Christus paa Dommersædet eller lignende. Ei sjældent vare Kirkens Vægge og særlig dens Chorbues Underflade desuden smykket med Kalkmalerier.

Undtagelsesvis findes Granitkirker, der havde en afvigende Plan fra den før beskrevne, saaledes Vestervig Klosterkirke i Thy med Sideskibe og Korsarme og Skarp-Salling Kirke ved Løgstør med Sideskibe, 1 større og 2 mindre Apsider. Ogsaa maa nævnes Kirkerne med en oprindelig eller i tidlig Tid tilbygget Forhal mod Vest, der bar et Taarn. Forhallen har sædvanlig Indgang fra nysnævnte Side, saaledes i He ved Ringkjøbing og Beistrup i Øster-Hanherred, undertiden ogsaa fra Nord og Syd som i Bjerring ved Viborg. Nogle af Forhallerne eller Underbygningen for de gamle Taarne have i Midten en fritstaaende Granitsøile, hvortil de 4 Rundbuer med ligesaa mange kuplede, oprindelige Hvælvinger støtte sig, saaledes i Beistrup og Nørre-Tranders, den sidste ved Aalborg.

For desto større Tydeligheds Skyld tillader jeg mig at henvise til endel af de ophængte Tegninger. Planen af Sjørring Kirke i Thy viser saaledes en større Granitkirke med Langhus, Chor og Chorrunding, tvende Portaler ligeover for hinanden paa hver Side af Langhuset og en lille Indgang (senere tilmuret) paa den søndre Side af Choret. I 1875 maatte Granitkvadrene paa hele den nævnte Side af Kirken ommures paa Grund af Brøstfældighed. Tiendeeieren, Dr. phil. M. Steenstrup, lod da med betydelig Bekostning den søndre Portal, der i sin Tid var nedbrudt, og hvis Søilerester tildels benyttedes til Indhegning om hans Familiegravsted, paany opsætte paa sin oprindelige Plads. Denne Portal er med sine 2 fritstaaende Søiler paa hver Side den rigest udstyrede i Thy. Den nordre Portal har paa hver Side kun 1 Søile med et eienommeligt, balysterformet Skaft. Ogsaa maa Opmærksomheden henledes paa de 2 Nicher for Sidealtre i Chorbuens Mur, hvilke i Plan ere fladere end en Halvcirkel. Som

Exempel paa Kirkerne med Forhal vises her Tegningerne af Beistrup. Indgangen fra Vest har en fritstaaende Søile paa hver Side. Forhallens Façader prydes af en høj Sokkel i 3 Skifter, hvoraf det øverste er profileret og bærer Pilastrener, fra hvis Gesimser store Buer mest af Halvcirkelform udgaa. I denne Ordning spores Viborg Domkirkes Indflydelse. Adgangen til Taarnet over Forhallen i Beistrup er ad en Vindeltrappe i det nordvestlige Hjørne og saaledes, som det pleier at være Tilfældet i de ældste Taarne, indvendig fra. Fra Forhallen aabner sig et Par Rundbuer, der bæres af en firkantet Granitpille og Sidepiller, ind til Langhuset, og det hele gjør her som ved de øvrige Forhaller et vist festligt Indtryk.

De rigest udstyrede Portaler i de jyske Granitkirker finde vi ofte i Ribe- og især i Viborgegnen. De ere saaledes jævnlige smykkede ved fulde Søiler eller Halvsøiler. Tegningen af Portalen paa Nordsiden af Langhuset i Linaa Kirke ved Silkeborg er viist her, og der er ved denne ligesom ved den anden Portal i samme Kirke det enestaaende Tilfælde, at Halvsøilen paa hver af Siderne er stillet foran og ikke bag ved de tvende fulde Søiler. Halvsøilerne ere dog næppe nogensinde blevne helt færdige.

En Portal, hvoraf jeg har ophængt Tegningen her, synes ved første Øiekast at være saa meget simpel, men har dog en ganske særegen Interesse. Det er den søndre Indgang paa Langhuset af Vindblæss Kirke ved Mariager. Paa Karmstenen har Stenhuggeren fremstillet med fordybede Konturlinier Guden Thor med Mjølner paa Nakken og Styrkebelte om Livet. Under Figuren staar Hagekorset, og ved Siden af dette er hugget det christne Kors. En yderligere Sikkerhed for, at Billedet virkelig forestiller den hedenske Gud, have vi i den Omstændighed, at Midgaardsormen slynger sig omkring hele Kirken, saaledes at de tvende Ender hver med sit Hoved med den lange

Tunge fremstrakt mødes paa Chorets Sydside¹). Thor har fældet Midgaardsormen, og Christendommen har beseiret Hedenskabet. Paa Sydsiden af Choret i samme Kirke sees den lille med Stenbilleder i Relief prydede Dør, som var Geistlighedens Indgang. Paa Karmstenene fremstilles Kristus som Lammet med Korset og forskellige Løvefigurer, paa Overliggerstenen (Tympanon) i selve Dørfeltet Kundskabens Træ paa godt og ondt (Løven af Juda og en Drage vises paa hver sin Side af Træet), medens en Frise ved den ydre Rand optages af et Par Drager, der bide efter et Menneskehoved, som er anbragt i Stenens Midtlinie.

Fortrinsvis i afsides liggende Egne finde vi de yngre og yngste Granitkirker. Det var jo ogsaa ret naturligt, at de gamle Trækirker, i hvilke Christendommen først forkyndtes, i en forholdsvis sen Tid i slige Egne afløstes af Stenkirkerne. I de yngre Granitkirker ere Kvadrene grovt-huggede; de yngste ere opførte af raa og kløvet Kamp undertiden blandet med brændte Sten (Munkesten), der da fornemmelig forekomme omkring Dørene og Vinduerne og i de udvendige Murhjørner. Disse Kirker maa være opførte i det 13de og nogle af de tarveligste endog først ind i det 14de Aarhundrede. Som Exempel paa saadanne simpelt opførte Kirker af raa og kløvet Granit som Hovedmateriale kan nævnes en Gruppe mellem Grenaa og Ebeltoft.

For ei mange Aar siden var det den almindelige Mening, at de jyske Granitkirker saa at sige udelukkende vare byggede i romansk Stil. Undersøgelser foretagne i nyere Tid have derimod godtgjort, at der blandt de yngre og yngste af disse Kirker mange Steder findes Spor af en begyndende spidsbuet Architektur; de paagjældende Kirker ere altsaa opførte i saakaldt Overgangsstil. Som Exempler

¹) Se: •De jyske Granitkirkers Alder• af F. Uldall i •Aarb. for nord. Oldk. og Hist.», 1896, Albildningerne Side 272—273.

paa slige forholdsvis sene Former skal jeg henvise til de ophængte Tegninger af den ganske spidsbuede Granit-chorbue i Villerslev Kirke i Thy¹⁾ og den paa tilsvarende Maade formede lille Dør for Geistligheden paa den nordre Side af Choret i Torslev Kirke i Øster-Hanherred¹⁾. I de nordlige Egne af Jylland findes ogsaa enkelte Kirker, der med deres rigt udstyrede Chorrundinger med de høie, smækkre Halvsøiler vidne om, at de ikke kunne henføres til nogen tidligere Tid end det 13de Aarhundrede. Dette gjælder om Rær og Hillerslev i Thy og Lem i Salling. Særlig ere Søilefodstykkerne paa Apsis af den førstnævnte Kirke høist eiendommeligt formede.

Da Mors har en noget afsides Beliggenhed, er det at vente, at vi ogsaa der skulle finde Enkeltheder, som godtgjøre, at de fleste af Granitkirkerne hidrøre fra en temmelig sen Tid. De ældste af Øens Kirker maa være Veierslev og Karby med deres med Halvsøiler prydede Chorrundinger. Veierslev Kirke har oprindeligt Langhus, Chor og Apsis udvendig byggede af meget grovt-huggede Granitkvadre, der særlig i Choret udmærke sig ved deres ganske ualmindelige Størrelse. Det senere tilbyggede Taarn mod Vest er nu meget lavt, men siges at have været betydelig høiere. Apsis deles ved 2 Halvsøiler i 3 Felter, hvilke sidste foroven sluttes af en Frise af Rundbuer baarne af Konsoler, der dels ere formede som Mandehoveder, dels prydes paa forskjellig Maade, saaledes en af en liggende Løve, en anden af et Par Fisk, der vende Ryggen mod hinanden. Mærkeligt er det, at denne Chorrunding ganske mangler Pilastre inde i Hjørnerne mod Choret for at bære Frisen.

Nationalmuseets 2den Afdeling har havt den Velvillie at udlane mig endel, navnlig af Hr. Professor Magnus

¹⁾ Se Afbildningerne i den nylig nævnte Afhandling i Aarbøgerne Side 240 og 252.

Petersen udførte, Tegninger af forskellige Enkeltheder af Kirkebygningerne paa Mors saaledes ogsaa den her nævnte Chorrunding, til hvilke Tegninger jeg henviser i det følgende. Umiddelbart ovenover Spidsen af Taget paa Chorrundingen i Veierslev sees en grovthuggen Granitfigur at springe stærkt frem fra Chorgavlen. Denne Figur er i sin Tid bleven antaget for at være en Del af et Kors; men den Ombygning af Kvadrene paa Apsis og Gavlen ovenover samme, som maatte foretages i 1885 under min Ledelse, viste tydeligt, at det formentlige Kors var Forparten af en Hest (Helhesten?), hvorpaa man endog saae Sadlen. Hvorvidt Figuren indtog sin oprindelige Plads eller mulig var flyttet fra et andet Sted i Gavlen, lader sig nu næppe afgøre. For det sidste kunde maaske den Omstændighed tale, at Gavlen over Chorbuen oppe paa Loftet viser tydelige Spor af en Brand, der maaske alt i forlængst svundne Tider har medført Byggearbejder paa Kirkens østre Partier. I alle Tilfælde giver den Maade, paa hvilken Hesten er udført og anbragt, Anledning til at gjøre en Sammenligning med den ældgamle Granitkirke i Lime i Salling, der hører til de ældste i Jylland. Her springe fra Chorets Hjørner et Par grovthuggede Løvefigurer frit frem mod Øst fra Gavlen. Den søndre af disse holder et Menneske under sig, hvis Hoved knuses i dens Gab. En lignende Løvefigur findes lige ved Jordlinien i det nordøstlige Hjørne af Choret i Øster-Starup Kirke ved Kolding, hvor den dog ikke indtager sin oprindelige Plads. I disse stærkt fremspringende Figurer maa vi udentvivl se en Efterligning af Prydelser, der anvendtes paa de gamle Trækirker paa Bjælkehoveder eller lignende Steder.

Kirken i Karby er anselig og har ogsaa oprindeligt Langhus, Chor og Chorrunding. Her er kun det sidstnævnte Parti bygget af hugne Granitkvadre, medens de øvrige væsentlig bestaa af raa Kamp. Man har her ligesom sædvanlig i hine Tider begyndt at bygge Kirken fra Øst, og forskellige Forhold kunne tyde paa, at der mulig

er skeet en Standsning i Arbeidet, da Apsis blev reist, eller at man ikke har magtet at udføre hele Kirken efter den oprindelig lagte Plan. Chorrundingen har en høi Sokkel bestaaende af 2 Skifter, hvoraf det øverste har Skraakant. Ligesom i Veierslev deles Façaden ved 2 Halvsøiler i 3 Felter, men i Karby har der oprindelig desuden været 2 Pilastre i Hjørnerne ind mod Choret, hvoraf nu kun den nordre er bevaret. Da nu afdøde Etatsraad Heinrich Hansen gjorde den her viste Tegning af den interessante Apsis i 1855, stod den endnu i sin oprindelige Stand, men er siden den Tid desværre meget ødelagt ved Ombygning. Endnu findes dog et Par Smigsten med udhuggede Løvefigurer, der have siddet paa hver sin Side af det med Apsis samtidige Vindue lige mod Øst; men iøvrigt er dette udvendig ganske forstyrret, og den sjeldne Vinduesoverligger med sin Frise af Løvværk, der var en Efterligning af Motiver fra den antike Architektur, er fjærnet. Der var dog vel en Mulighed for, at denne Sten endnu maatte kunne findes et eller andet Sted paa Mors, og at Chorrundingen, hvis rundbuede Frise tildels er forstyrret, og som har mistet et Skifte af sin Høide, ved en af en sagkyndig ledet Ombygning kunde gjengives sit oprindelige Ydre. Det forekommer mig interessant at gjøre en Sammenligning mellem Forholdene og Udstyrelsen af de forskjellige omtalte Chorrundinger. De lave og tarveligere udstyrede med de 3 Felter og korte, tykke Halvsøiler, Veierslev og Karby ligesom ogsaa i Lime, ere da gode Exempler paa det 12te Aarhundredes Architektur og danne saaledes en Modsætning til de langt høiere, rigere udstyrede med de 5 Felter og smækkre Halvsøiler i Rær, Hillerslev og Lem der, som før nævnt, ved deres tildels gothicerende Former vise hen til det følgende Aarhundrede.

De fleste af Portalerne i Granitkirkerne paa Mors ere simple, firkantede Døraabninger omgivne af glathugne Karmsten. Enkelte Undtagelser findes dog, saaledes den

søndre Portal i Tødsø og den nordre i Frøslev, der have en fritstaaende Søile paa hver Side. Ogsaa kan nævnes den søndre Portal i Blidstrup, som har sine Karmsten forsynede med snoede Rundstave, og hvis Tympanon, som desværre skjules af Vaabenhusets lavtliggende Loft, prydes af 2 mod hinanden vendte Løver.

Af særlig smukke Chorbuer af romansk Form kunne eksempelvis nævnes Seierslev med profilerede Sokler og Gesimser, den søndre med smukt Løvværk, og Ørding. Chorbuerne i Lødderup og Frøslev vise derimod en kjendelig Tilspidsning.

I Bjergby ere Langhus og Chor byggede i eet baade ud- og indvendig. Til Chorgavlen slutter sig en Apsis. Denne Plan er sjelden og viser hen til det 13de Aarhundrede. I de yngre Granitkirker er Apsis i Modsætning til de ældre mindre stærkt fremtrædende foran Chorgavlen. Som Exempel kunne foruden Bjergby nævnes Ørding og Øster-Assels.

Flere af Kirkerne paa Mors have mærkelige Stenbilleder. Paa Sokkelstenen af Chorbuens søndre Pille i Frøslev vises saaledes en udhugget Hesteko med sine 8 Søm og paa den ligeoverfor værende Sokkel en Fugl, der synes at maatte betyde Duen (den hellige Aand). Her er rimeligvis fremstillet Sagnet om Djævlens, der hver Nat nedbrød det, som Bygningsfolkene havde opført af Kirken, medens denne ved den hellige Aands Hjælp dog til sidst blev staaende urokkelig. Paa en Kvadersten i Chorgavlen af Flade Kirke er fremstillet Gud Faders velsignende Haand omgivet af Glorie og Rigsæblet derved. I en anden Sten paa samme Gavl er indhugget et Kors. Det er overhovedet almindeligt, at Choret (og Apsis) er den rigest udstyrede Del af Kirken, og i Overensstemmelse hermed se vi tilsvarende Fremstillinger paa enkelte andre jyske Granitkirker just paa Chorgavlen. Endnu skal nævnes, at der samtidig med Opførelsen af Flade Kirke er indhugget

en Solskive i en Kvadersten paa Langhusets Sydside samt en Cirkel i Stenens Hjørne.

Som det vil være bekjendt, foretoges betydelige Forandringer ved vore Kirkebygninger i den senere Middelalder. Taarne, Vaabenhuse, Sakristier, Kapeller og andre Udbygninger tilføiedes, og meget hyppig afløstes de oprindelige Bjælkelofter i Langhus og Chor af spidsbuede Hvælvinger. Ligesom de sidste overhovedet forekomme langt sjældnere i forskellige Egne af Jylland end i Sjælland og Fyen, hvor de ere den absolutte Regel, er det ret ejendommeligt at se, at kun en eneste Kirke paa Mors blev hvælvet, nemlig Blidstrup, og her endda kun Choret. Dettets Hvælving med sine skarpe Sømme istedetfor fremstaaende Ribber vidner om forholdsvis høi Ælde.

Jeg skal nu til Slutning henlede Opmærksomheden paa forskellige Inventarier i Kirkerne paa Mors, der have Interesse, Vi finde saaledes her meget ofte det oprindelige Granitalterbord af Høialtret bevaret. Det er i Reglen opbygget af hugne Kvadre, har særlig Sokkel og en stor Dæklade i hvis Midte findes en Fordybning for Relikviégjæmmet, der skjules af en flad, firkantet Dæksten. Selve Relikviégjæmmet — en Blyæske med Laag — hvori Helgenben eller lignende vare nedlagte, er endnu undertiden i Behold saaledes f. Ex. i Eierslev Kirke. I Sundby er der foruden Granitalterbordet af Høialtret bevaret et lille Alterbord af samme Materiale inde i Apsis og ved Sydsiden. Af Stendøbefontene kan nævnes den i Dragstrup Kirke, der er forsynet med et Par udhuggede Dragefigurer, hvis Haler ende i Løvværk i romansk Stil, endvidere Fontene i Solbjerg, Blidstrup og Tødsø med Kummen formet i Plan som en Firkløver, og den i Sønder-Draaby, der ved sin høie, slanke Form og Udstyrelse bringer Tanken hen paa Overgangsstil og viser os at stamme fra en temmelig sen Tid.

Medens man paa Reformationstiden med Vold ødelagde mange Minder om Katholicismen, fandt man Klokkerne for

kostbare til at sønderslaas. De hængte vel ogsaa for høit til, at Indskrifterne kunde forarge nogen. Den største Fare for disse vare de Befalinger som flere af Kongerne udgav til i Krigstid at nedtage dem og sende dem til Kjøbenhavn for at omstøbes til Kanoner. Desuagtet er der paa Mors bevaret paafaldende mange Kirkeklokker fra den senere Middelalder. Blandt de vigtigste af disse skal jeg, idet jeg henviser til de anbragte Aftryk, nævne følgende: Klokken i Vester-Assels har denne Indskrift i Majuskler: NICOLAVS : ME : FECIT : IN : NOMINE : DOMINI : AMEN. Støbermærket er et omvendt Anker. At Støberen kun kalder sig ved det ene Navn »Niels«, tyder paa, at han har været Munk eller Lægbroder i et Kloster, og rimeligvis har dette været af Benediktinerordenen, idet en af denne Ordens Regler gjorde det til Pligt for Munkene at lægge sig efter Videnskab, Kunst og Haandværk. Maaske har Broder Niels havt hjemme i Viborg, idet vi fortrinsvis finde hans Klokker i Egnen deromkring og i Salling, derimod ikke sydligere i Jylland eller i de øvrige Dele af Landet. Vester-Assels Klokken skriver sig fra det 14de Aarhundrede.

Klokken i Tødsø har intet Støbernavn og ikke heller læselig Indskrift. De 8 Tegn, der findes paa samme, ere, hvad Professor C. Nyrop i sin Afhandling »Om Danmarks Klokker og deres Støbere« kalder: »Klokkehieroglyfer«. I dette Tilfælde ere de imidlertid dels Kors, dels vistnok Støbermærker. Lignende Klokker (saakaldte »Søsterklokker«) findes i Eierslev, Jordsby og Sønder-Draaby, desuden adskillige andre Steder i det nordlige Jylland. En eneste af den hele Gruppe bærer Aarstal, nemlig Klokken i Vennebjerg ved Hjørring, der er støbt 1448; vi have altsaa her angivet den omtrentlige Tid, da de nysnævnte 4 Klokker paa Mors støbtes.

Klokken i Solbjerg bærer følgende Indskrift i »Minskler«: † ꝑ. maria o † florens † rosa † mater † dñi † ꝑspecio(ſa) † mater † mcdlxxv, der lyder i Oversættelse:

Hellige Maria, o blomstrende Rose, Herrens Moder, Du deilige Moder! — 1475. Støberen, der ikke hører til de dueligste i sit Fag, har sat sit Støbermærke paa Klokken, idet han paa fri Haand har indtegnet det i Formen; men han nævner ikke her sit Navn.

Klokkerne i Bjergby og Flade ere gjorte af en og samme, unævnte Støber og have begge Indskrift i Minuskler og et Aftryk af Støberens Segl.

I Bjergby lyder Indskriften: *sancte johannes euangelista . help maria . anno domini mcdlxxxvi*, oversat: Hellige Johannes Evangelist. Hjælp Maria! I det Herrens Aar 1486.

Paa Klokken i Flade staar: *alpha et o deus et homo o rex glorie christe beni cum pace. amen. anno domini mcdlxxxvi*¹⁾, hvilket lyder Oversættelse: Begyndelse og Ende, Gud og Menneske. O Ærens Konge Christus kom med Fred. Amen! I det Herrens Aar 1486.

¹⁾ De mange Forkortelser i de 2 sidste Indskrifter ere her for Tydeligheds Skyld fuldstændiggjorte.